

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси
(маърузалар матни)

Тошкент-2000

Ушбу маърузалар матнида дунё сиёсий ҳаратасининг шаклланиши, дунё аҳолиси аа уларнинг жойлашуви. жаҳон хўжалигининг ривожланиши ҳамда х,алқарор иқтисодий алоқалар ёритилган.

Маърузалар матни география факультетлари талабаларига мўлжалланган.

Тузувчи: кат. ўқитувчи Болтаев М Ж.

Масъул муҳаррир:

География факультети декани
доц. Маҳмадалиев Р.Й.

Такризчилар:

доц. Умаров С. (ТМИ)
доц. Назаров М (ЎзМУ)

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети Илмий кенгашининг 2000 йил 28 январ 5-сонли мажлиси қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

Кириш

Чет мамлакатлар ижтимоий ва иқтисодий географияси.

Жаҳоннинг ижтимоий ва иқтисодий географияси ижтимоий география фанларидан бири бўлиб, у аҳоли ва хўжаликни умуман бутун жаҳонда, айрим регионларда, мамлакатларда ривожланиш ва жойланиш қонуниятларини тадқиқ этади. Бу фан халқаро муносабатларга, инсоният ва жамият билан табиатнинг ўзаро алоқалари, бутун жаҳон муаммоларига оид масалаларга ҳам тўхталиб, жаҳон тараққиётининг ҳозирги босқичини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Бу фаннинг қарор топиши жаҳоннинг кўп географ олимлари билан боғлиқ. Унинг тараққиёти айниқса Н.Н.Баранский (1881-1963) ва Иван Александрович Витвер (1891-1966) номлари билан борлиқдир.

Жаҳондаги географ олимлар география фанлар тизимини бир неча классификацияга бўлишади
Масалан : Жекулин В. С. география фанларини 3 та блокка бўлади

1. Табиий илмий фанлар (умумий ер билими, ландшафтшунослик, иқлимшунослик ва бошқалар)
2. Социал— иқтисодий фанлар (сиёсий, иқтисодий география ва бошқалар)
3. Табиий —ижтимоий (рекреацион география, табиий ресурслар географияси ва бошқалар)

Чет мамлакатлар иқтисодий ва ижтимоий географияси ижтимоий ва иқтисодий географиянинг бир қисми ҳисобланади

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

Республика, Мутлоқ монархия, Конституцион монархия, Унитар Давлат, Халқаро

географик меҳнат тақсимоти, Иқтисодий интефация, Иқтисодий район, Табиий ресурслар, Механик ўсиш, Миграция, Урбанизация, Субурбанизация, Агломерация. ФТИ, Мегаполис, Технополис.

Мавзу-2. Дунёнинг сиёсий харитаси

РЕЖА

- 1.Дунё сиёсий харитасининг биринчи жаҳон урушигача ўзгариши
- 2.Дунё сиёсий харитасидаги иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги ўзгаришлар.
- 3.Ҳозирги замон ҳалқаро муносабатлари.
- 4.Жаҳон мамлакатларининг давлат тузумлари.

Жаҳон ҳозирги пайтда 192 та мустақил давлатлар мавжуд. Буларга Ғарбий Саҳрои Кабир ва Шарқий Тиморни қўшиб ҳисобласа 194 та бўлиб, бундан ташқари 40 га яқин бошқа давлатлар мустамлакалари ҳам мавжуд бўлиб, булар асосан кичик оролларда сақланиб қолган.

1990 йилга келиб дунёнинг сиёсий харитасида ўзгаришлар содир бўлди. Югославакия, МДХ давлатлари ўзгаларининг мустақиллигига эриша. Бошлади. Бундан ташқари Эритерия (Лотин Амерка) Маршал ороллари (Маджуро), Микронезия қўшма штатлари ва бошқа ҳам мустақилликка эришди.

1990 йилга келиб Шарқий Тиморда мустақиллик учун аҳолисининг 78 % и овоз берди.

Мамлакатлар сонининг кўплиги уларни бир неча гуруҳларга бўлишни тақоза этади. Бунда биринчи навбатда миқдорий кўрсаткичлар мезон қилиб олинади; Мамлакатларни ҳудудининг катталиги , аҳолисининг сонига қараб гуруҳлаштириш энг кенг тарқалган.

Ҳудудига кўра майдони 3 млн км дан ортиқ бўлган 7 та мамлакат ажратилади. Улар қуруқликнинг ярмини эгаллайди.

1.Россия 17,1; 2. Канада 9,9 3.Хитой 9,6 4.АҚШ, 5.Бразилия 8,5

6. Австралия 7,7 7.Ҳиндистон 3,2

Бўлардан ташқари Аргентина 2,8 , Қозоғистон 2,7 Судан 2,5 кейинги ўринлани банд этади.

Аҳолисининг сонига кўра 100 млн кишидан кўп бўлган давлатлар ҳам ажратилади. (1997 й). Хитой 1236,7, Ҳиндистон 969,7, АҚШ 267,7, Индонезия 204,4, Бразилия 160,1, Россия 147, Бангладеш 122, нигерия 107,1

Давлатлар бошқарилишига кўра ҳам ажратилади.

1.Республика тизимидаги давлатлар.

2.Монархия тизимидаги давлатлар.

ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИ

БОШҚАРИШ ШАКЛИ
ХУДУДИЙ

А КЎРА

МАЪМУРИЙ

ТУЗИЛИШИГ

МОНАРИЯ
(УНИТАР) МУРАККАБ

РЕСПУБЛИКА

ОДДИЙ
ДАВЛАТ

Жаҳон 20 га яқин давлатлар федератив тузумига эга. Бўлардан айримларида (Россия , Белгия, Ҳиндистон, Негерия) федератив тузилиши миллий-этник тамойил билан , бошқаларида эса (ГФР, Австрия, АҚШ) тарихий географик хусусиятлар билан боғлиқ.

Дунёнинг сиёсий ҳаритаси ҳар бир давлатнинг ўзига хос кўзгуси . У тўхтовсиз ривожланишда бўлади. Бироқ у ҳеч қачон XX аердагидек кучли ўзгармаган.

Давлатлар ривожланишига кўра ҳам бир-биридан фарк қилади.

БМТ иқтисодий ривожланган мамлакатларга Европа, Осиё, Африка ва Шимолий Америка, Австралия ва Океаниянинг жами 60 га яқин давлатларини киритган.

Бўлардан биринчи-гурӯҳни АҚШ, Япония, ГФР, Франция, .Буюк Британия, Италия ва Канададан иборат Гарбнинг катта “еттилик” мамлакатлари ташкил этади. Бу мамлакатларга жаҳон ялпи миллий маҳсулотининг ва саноат ишлаб чиқришининг 50 % дан ортиғи , қишлоқ хўжалиғи маҳсулотининг 25% дан ортиғи , тўғри келади. Бу давлатларда аҳоли жон бошига ички маҳсулотлар (И.Я.М.) 10 минг \$ гача тўғри келади.

2 иккинчи –гурӯҳга камроқ ривожланган мамлакатлар асосан Европа мамлакатлари киради.

-МДҲ ва Шарқий Европа давлатлари алоҳида гурӯҳни ташкил этади.

-Янги индустриал давлатлари (ЯИД) асосан Осиё ва Лотин Америкаси давлатлари: Тайбей, Сингапур, Малайзия, Таиланд, Аргентина, Мексика, Бразилия.

-Нефть экспорт қилувчи давлатлар-Саудия Арабистони, Қувайт, Катар, Бирлашган Араб Амирлари, Ливая, Бруней, Бўларда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот 10-15 минг \$ ни ташкил этади.

-БМТ таснифига кўра энг кам ривожланган 42 та мамлакат ажратилади. Аҳолисини ярми саводсиз ЯИМ 1 кишига 100-200 \$

ни ташкил қилади. Осиёдаги Бангладеш. Непал. Афғонистон, Яман, Африкадаги Мали, Нигер. Чад, Эфиопия, Сомали. Логин Америкасидаги Гаити киради.

Такрорлаш учун саволлар.

1. «Федерал давлат», «Суверинитет». «Унигар» тушунчаларини мазмунини очиб беринг.

2. Дунёнинг сиёсий ҳаритасидаги биринчи ва иккинчи жаҳон урушидан кейинги ўзгаришларни айтинг.

3. Республика, мутлак монархия, конституцион монархия давлатларига мисоллар келтиринг.

4. Ҳудудий энг йирик давлатлар ва аҳолиси энг кўп давлатларни ёзувсиз ҳаритада тасвирланг.

Мавзу-3. Табиий ресурслар

Режа.

1. Табиий ресурслар классификациям.
2. Минерал ресурслар.
3. Ноанъанавий ресурслар.
4. Рекреацион ресурслар.

Табиий ресурслар — инсоният ҳўжалигининг ривожланишида асосий роль ўйнайди. Ернинг географик қобилиги жуда кўп ва хилма-хил табиий ресурсларга эга. Бироқ, ресурсларнинг ҳар хил турлари миқдори жуда катта фарқ қилади ва улар ер юзидан нотекис тақсимланган.

Табиий ресурслар классификацияси.

Табиий ресурслар бир канча турларга бўлинади. Минерал ресурслар, сув, ўсимлик, тупроқ, иқлим, биологик ресурслар. Табиий ресурсларни халқ хўжалигида ишлатилишига қараб ҳам бир неча турларга бўлиш мумкин. Энергетик (ёқилғи, гидроэнергетик, ноананавий энергетика ресурслари). ўрмон, агроиқлим.. рекреацион ресурслар ва бошқалар.

Қўпроқ. ресурслар қўйидаги классификациям ажратилади.

1. Ер ресурслари
2. Сув ресурслари
3. Гидроэнергетика ресурслари
3. Минерал ресурслар
4. Ноананавий энергетика ресурслари
5. Агроиқлим ресурслари
6. Биологик ресурслар
7. Рекреацион ресурслар
8. Дунё океани ресурслари

9. Ресурслар билан таъминланганлик фойдаланиш куламига боғлиқ бўлганлиги сабабли, бу тушунча табиий тушунча бўлмай, социал - иқтисодий тушунчадир.

Олимларнинг фикрига қура ёқилгининг жаҳондаги умумий захираси 12,5 триллион тонна шартли ёқилгидан ортиқ Бу ҳозирги даражада қазиб олинса, минерал ёқилғи 1000 йилга отади демакдир.

Ер ресурслари

Ер ресурслари жами Ер шари қуруқлиги майдонига иъни 29% ига ёқи 1499 млн км кв.га тенг.

Лекин унинг 1/3 қисми — 46 млн км кв қишлоқ хўжалиги ерлари. жумладан қуруқликнинг 10 % и - 15 млн км кв шудгор, 21% қуруқлик- 31 млн км.кв утлоқ ва яйловлардир.

Қуруқликнинг 2 %и — 3 млн км кв шах,арлар. саноат корхоналари, транспорт йўлларига тўғри келади. Бўларнинг майдони йилдан — йилга ортиб бормокла.

Қуруқликнинг 26%и - 39 млн км кв асосан ўрмонлар билан копланган. Лекин бўларнинг майдони тез кискариб бормокда.

Колган 40% дан кўпроқ, ер — 61 млн.км² асосан музликлар. чўллар, баланд тоғлар яъни кишлоқ хўжалиги учун яроксиз ерлардир.

Жаҳон ер ресурслари.

Дунё районлари	Умумий майдони млн.га	Қишлоқ хўжалик ерлари				Ўтлоқ яйловлари	
		Жами млн. га	Умум майдони	Ҳайдал . Ер млн.га	Умумий майдони %	Млн.га	
Африка	3031	1009	33,3	197	6,5	798	
Шимолий Америка	2247	613	27,3	286	12,7	321	
Жанубий Америка	1783	549	30,8	80	4,5	447	
Осиё (М/ДХ сиз)	2753	1031	37,5	452	16,4	552	
Европа (МДХ сиз)	487	230	47,2	128	26,3	87	
Австралия ва Океания	851	517	60,8	47	5,5	469	
МДХ ва Болтиқ бўйи мамлакатлари	2240	604	27,0	227	10,1	372	
Дунё бўйича	13392	4553	33,9	1417	10,3	3046	

Бироқ сайёрамиз ер фонди таркиби йилдан йилга ўзгариб туради. Унинг ўзгаришига асосан бир-бирига карама - карши 2 жараён тўхтовсиз таъсир кўрсатади.

1. Инсоният қадимдан янги ерларни ўзлаштириб

бормокда . Ўзлаштириш асосан худуди катта мамлакатларда: Россия, Хитой, Канада, Бразилия, АҚШ, Қозоғистонда олиб борилмокда. Шунингдек денгиз бўйидаги давлатлар ҳам (Япония, Нидерландия) қирғоқ бўйларини узлаштириб бормокда.

2. Ерлар тўхтовсиз равишда ориқлаб бормокда. Эрозия оқибатида ҳар йили 6—7 млн га ер қишлоқ хўжалигида фойдаланишдан чиқиб қолаяпти. Ерларнинг ботқоқланиши ва шўр босиши оқибатида яна 1,5 млн га ер ишдан чиқмокда.

Чўлланиш ҳозирнинг ўзидаёқ 900 млн га дан ортиқ ерни «ютиб» юборди. Сахрои Кабир. Атакама, Тар, Намиб ва бошқа чўллар кенгайиб бормокда.

Ер ресурсларидан фойдаланиш бўйича 80 йиллар ўрталарида Собиқ Иттифоқ олдинги ўринларни эгаллаган 2,7 млн км² , Ҳиндистон 1,7 млн км², АҚШ 1,65 млн км², ўтлоқ ва яйлов сифатида эса Австралия 4,2 млн км², МДҲ 4,0 млн км², Хитой 2.6 млн км² ва бошқалар.

Сув ресурслари

Сувнинг умумий захираси 1,4 млрд км³ ни ташкил этади. Унинг асосий қисми ёки 94 %и дунё океанига 6 % куруқликдаги сувларга тўғри келади. Сувни энг кўп қисми суғоришда ва саноатда, хўжаликда ишлатилади.

Чучук сувнинг умумий захираси 35 млн км³ ёки атиги 25 % ни ташкил этади.

Унинг асосий қисми 24 млн км³ Антарктида, Гренландия музликларига, Арктика музлари ва тоғлардаги қор — музликларда жойлашган.

Инсониятнинг эҳтиёжини қондирадиган ичимлик суви дарё сувлари бўлиб, 47 минг км³ни ташкил этади. Жумладан, Осиёда 15 минг км³, Шимолий Америкада 8,5 минг км³. Африкада 5 минг км³ атрофида, Европада 3,5 минг км³,

Австралия ва Океанияда 2,4 минг км³.

Ичимлик суви билан Жанубий Америка яхши таъминланган бўлса Гидроэнергетика ресурслари билан Африка қитъаси таъминланган. Бу ерда тоғ дарёлари кўпчиликти ташкил этади.

МДХ давлатлари орасида гидроэнергетика ресурслари бўйича Россия ва Тожикистон олдинги ўринларда туради.

Дунёда гидроэнергетика ресурслари билан таъминланганлик даражаси бўйича Заир, Мадагаскар, АҚШ, Канада, Бразилия ва Россия давлатлари олдиндадир.

Минерал ресурслар

Табиатда минераллар ҳолида учрайдиган табиий бойликлар минерал ресурслар (бойликлар) дейилади Ҳозирги вақтда минерал ресурсларнинг 200 дан ортиқ турларидан х у жали к эҳтиёжлари йўлида фойдаланилмоқда. Амалда минерал ресурслар таркибида Менделеев даври жадвалида бор бўлган кимёвий элементларнинг деярли барчиси мавжуд ва улар ер қарида фойдали казилмалар ҳолида ётади

Инсонлар жуда қадим замонларданок бундай ресурслардан айримларини ишга солишни билиб олган. Даврлар утиши билан эса фойдаланиладиган минерал ресурслар тури ва ҳажми тобора ортиб борган.

Тугайдиган ва тикланмайдиган табиий ресурс ҳисобланадиган ер ости казилма бойликларидан фойдаланиш ҳажми ҳам йилдан йилга ошиб бормоқда Мутахассислар ҳисобига кура кейинги йилларда турли минерал ресурсларга бўлган эҳтиёж жаҳон бўйича ўртача 5 %га ортмоқда. Бунинг асосий сабаби: 1) минерал ресурсларининг турли саноат тармоқларининг асосий хом ашёси эканлиги; 2) минерал ресурсларнинг захиралари ва ер юзаси бўйлаб жойлашишининг ҳар хиллиги; 3) бундай ресурсларга бўлган эҳтиёжнинг тинимсиз ортиб бораётганлигидир

Сунгги ун йилликларда қазиб олинаётган минерал ресурсларнинг){ажми мисли курилмаган даражада ортиб бормокда . Жаҳон бўйича жами қазиб чиқарилаётган минерал бойликлар цажми кейинги 40 йил давомида 1950 йилга нисбатан 4 мартага яқин Усди. XX аер мобайнида жа^он бўйича қазиб чиқарилаётган ер ости бойликларининг 3/4 қисми 1960 йилдан кейинги йилларга тўғри келади. Умуман XX аер охирларида йилига 300 млрд. т атрофида турли минерал ёкилги ва бошқа хом ашёлар қазиб чиқарилмок.'. 1 Бўлар кўмир, нефть, табиий газ, қора ва рангли металл рудалари, **ТОР** —кимё хом ашёлари, курилиш материалларидир. Юкорида каид қилинганидек. ер ости казилма бойликларнинг умумий захиралари ҳар хил ва курраи замин бўйлаб тарқалиши анча нотекис. Чунки уларнинг генезиси (келиб чиқиши) ва жойлашиши маҷ.лум геологик (тектоник) конуниятлар асосида амалга ошган Шунга кура, минерал казилма бойликларнинг умумий захиралари ер каърида турлича меъерларда мавжуд Уларнинг айримлари захиралари анча катга бўлса. бошқаларники аксинча кўп эмас .

Ёкилки минерал ресурсларнинг конлари асосан, қадимги платформаларнинг чекка ботик қисмларида кўпроқ учрайди.

Ҳозирги вақтда жаҳондаги 3.6 мингдан зиед кўмир ^авзалари ва конлари бор бўлиб, улар жами куруқликнинг 15 % майдонини эғаллайди Асосий к^мир конлари ер куррасининг шимолий ярим шарида жойлашган. Йирик конлари Осиёда (Россия, Хитой, Ҳиндистон), Шимолий Америкада (АҚШ, Канада), Европада (Германия, Польша, Украина) жойлашган.

Жаҳ,онда захиралари энг катта бўлган фойдали цазилмалар

Фойдали	Улчов	Умумий	Шу	
казилмалар	бирлиги	географ	жумлада	

		ик	н,	
турлари.		задира	аниклан ган захираси	
Кўмир	Млрд.т.	14800	1200	
Нефть	Млрд.т.	480	150	
Табиий газ	Трлн. м ³	320	135	
Темир рудаси	Млрд т.	400	150	

Жаҳон бўйича 600 дан ортиқ нефть ва газ хавзалари аникланган ҳозирги вақтда уларнинг 500 га яқинидан қимматли хом ашё ҳисобланадиган нефть ва газ қазиб чиқарилмоқда, ишга солинган барча конларнинг умумий сони эса 35 мингдан ортади. Жаҳон иқтисодиетида жуда муҳим ўрин тутадиган нефть ва газ конларининг асосий қисми ернинг шимолий ярим шарига жойлашган. Бўлар Шарқий Европа, Ғарбий ва Шарқий Сибирь.

Шимолий Америка. Арабистон илатформаларининг геосинклинал ботикли чуқинди жинсли чекка ҳудудларидир

Ўқилғи ресурслари

Нефть Нефтьнинг асосий топирилган захираси бўйича Жанубий Ғарбий Осиё давлатлари олдинги ўринларда туради (1989 й млрд т)

Саудия Арабистони 23,.2

Ирок 13,4

БЛА 12,9 4 Кувайт 12.8

Эрон 12,7

Омон 0.6

Катар 0.4

Бундан ташқари МДХ давлатлари кейинги ўринда туради.

Логин Америкасидаги давлатлар : 1. 1.Мексика 7,7

2 Венесуэла 8,3

3.Аргентина

4.Эквадор

Африка минтақаларида:

Ливия 2,9

Нигерия 2.2

Шимолий Америкада

АҚШ 3.6

Канада 0,9

Дуненинг долган регионларида (минтақаларида) нефть **ЯОЩШ** и нисбатан кам. Европадаги Норвегияда — 1,3 млрд.т, Буюк Британияда 0,7 млрдт. Осиёдаги Индонезия, Бруней, Малайзия, Вьетнам, Хитойда ҳам қазиб олинади

Давлатлар	қазиб олиш млн тонна 1989 й.О	Аҳоли жон бошига, кт 1989 й	қазиб олиш, млн тонна, 1995й
Саудия	258	17892	403
Лрабистони			
АҚШ	383	1541	334
Россия	607(ССЕР)	2141 (ССЕР)	307 (1994 й)
Эроп	144	2725	170
Хитой	137	124	146
Мексика	136	1613	139
Венесуэла	93	4836	130
Норвегия	73	17836	125
Буюк Британия	87,5	1529	110
ОАЭ	85	54839	108
Иро	140	7667	20,8 (1992 й)
Кувайт	91	44608	44,2 (1992 й)
Нигерия	80	672	
Канада	78,5	2996	

НЕФТЬ

Индонезия	69	385	
Ливия	53	12100	
Египет	45	857	
Алжир	35	1425	
Хиндистон	33,6	41	
Малайзия	30	1734	
Бразилия	29	197	
Омон	28	20070	
Аргентина	23	709	
Ангола	22,6	2320	
Австралия	22.4	1334	
Колумбия	20,3	660	
Катар	18,6	52394	
Сирия	16	1368	
Эквадор	14	1336	
Габон	10.3	9115	
Тринидад ва		4038	
Тобаго	7,8	30000	
Бруней	7.5	4038	
Бахрейн	2,1	2436	
ОПЕК га аъзо	1091		

Газ. Газ захиралари ҳам асосан нефть кўп бўлган давлатларда топишган.

Кўмир эса асосан Россия, Хитой, АҚШда кўп топилган. Тошкўмир конларининг энг йириклари асосан ЖАР. Ҳиндистон, Буюк Британия, Польша, Хитой, Украинада; Кунгир кўмир эса Австралия, Германия, Россия, Канада ва бошқалардир.

Уран захираси асосан 1979 йил маълумотлари бўйича Капиталистик мамлакатларда 2180,3 минг тоннани ташкил этади Жумладан, АҚШда 426 минг тонна, Австралияда 342, ЖАР — 291, Канада — 253. Нигер—187. Намибия — 138. Бразилияда - 87, Франция — 47. Гобон — 43. Ҳиндистон — 35, Жазира — 33, Аргентина — 27 минг тонна ва ҳақозо.

Темир рудалари

Агар ёкилги ресурслари органик йўл билан қосил бўлиб. қадимги платформа ботикларида учраса. темир рудалари кўпроқ. ер пустининг серҳаракат минтақалар ва платформа ёриқларида учрайди. 1929 йил маълумотлари бўйича темир рудалари захиралари бўйича қўйидаги давлатлар олдинги ўринларда туришган (млр.г)

Собиқ Иттифоқ— 146.1, Бразилия -49,3. Австралия —45.4, Канада 25.3. АҚШ-25, Ҳиндистон -19.3:

Бокситлар бўйича — МДХ. Африка давлатлари: Гвинея, Камерун, Австралия. Лотин Америкаси мамлакатлари — Ямайка, Бразилия, Гайана, Сўринам; бундан ташқари Ҳиндистон, Хитой, Греция. Югославия. Венгрия:

Мис рудалари бўйича. МДХ- Америка Давлатлари — АҚШ, Канада. Чим*. Перу, Панама. Африкада Заир ва Замбия,

Европада Польша,

полиметалл рудалари МДХ. Канада. АҚШ ЖАР. калай эса Индонезия. Малайзия, Таиланд, Бирма, Россия (Узок Шарк) Боливия, Бразилия.

Олтин ва платина захираси кўпчилиги бўйича ЖАР алоҳида ажралиб туради.

Кимёвий хом ашёлар. Қимматбах,о тошлар

Кимёвий хом ашёларда фосфорит бўйича АҚШ алоҳида ажралиб туради Бундан ташқари Марокаш энг кум фосфорит экспорт қиладиган давлат ҳисобланади Фосфорит конлари Россия, Қозоғистонда, Калий тузлари захираси бўйича Канада, АҚШ, Россия, Германия, Франция, Украина, Эфиопия, Конго давлатлари ажралиб туради. Асосий олмос конлари - Гана, Заир. Ангола. ЖАР. Россияда.

Зумрад — Колумбияда. Рубин эса асосан Бирма ва Таиланда топилиб

Ноананавий ресурслар.

Бу ресурсларга қуёш, шамол, калк,иш, денгиз тулкини, иссиқ бўлоқлар ва бошқалар киради. Қуёш бахайбат термоядро реактори, бутун ҳаёт манбаи бўлиб қолмай, амалда бутун энергетика ресурсларининг ҳам манбаидир.

Атмосферанинг қўйи қатламига ва Ер юзига йил давомида етиб келадиган қуёш энергияси (10^6 к Вт) шунчалик каттаки, у урганилган минерал ёки органик энергияси унлаб марта кўп.

Инсон қадимдан шамол тегирмонлари ва елканли кемаларда фойдаланиб келадиган шамол энергияси қуёш энергияси каби тугамайдиган ресурсдир.

Агроиклимий ресурслар - иссиқлик намлик ва ёруғлик иқлим ресурсларининг алоҳида туради.

Биологик ресурслар

Ернинг биологик ресурсларини ўсимликлар билан хайвонлар ташкил этади.

Ўрмон ресурслари 2 минтақага бўлинади

1 Шимолий ўрмон минтақаси.

Асосан муътадил ва қисман субтропик иқлим минтақасида жойлашган Дунёдаги бутун Ўрмон майдонининг ярми ва ёғоч захирасининг деярли ярми шу минтақага тукри келади. Асосий урмоилар АҚШ, Канада, Финландия, Швеция ва Россияга тўғри келади.

2. Жанубий ўрмон минтақаси асосан тропик ва экваториал иқлим минтақаларида жойлашган Сернам ва доимий яшил урмоилар ҳозир ҳам 1 млрд га дан ортиқ майдони эгаллаган Уларнинг ярмидап кўпи Лотин Америкасида жойлашган.

Рекреацион ресурслар

Рекреацион ресурслар истирокат. туризм ва шифоланиш мақсадида фойдаланиш мумкин бўлган табиат объектлари ва х°АИсаларидир Улар асосан 2 гуруҳга бўлинади.

1. Денгиз сохиллари, дарё ва кул бўйлари, тоғлар, урмоилар минерал бўлок "а шифобахш балчиклар чиққан жойлар киради.

Катта шаҳар атрофларида! и яшил минтақалар, куриқхона ва миллий боғлар асосий табиий рекреацион ресурслардир

2. Рекреацион ресурсларнинг 2—гуруҳга маданий-тарихий ликкатга сазовар жойлар киради. Бўлар асосан тарихий, археологик, меъморчилик ва сатҳ ёдгорликларидир.

Масалан: Москва Кремли. Санкт-Петербург яқинидаги Петродворец, Лондондаги Нестминистер, Париждаги Эйфел минораси, Афина Акрополи, Миер эҳромлари. Ҳиндистондаги

Тож —Махал манбараси, Хивадаги Ичонкалъа ва бошқалар. Италия, Испания. Франция, Швецария, Болгария, Ҳиндистон, Мексика, Миер ва бошқа давлатлар энг кўп дам олувчилар ва туристларни узларига жалб этади

Даватлар	Келадиган чет эл туристлари 1989й (млн чел)	Туризм т. (млрд ҳисо
1.Франция	50,2	
2.АҚШ	36,6	
3.Испания	35,4	
4.Италия	25,9	
5.Австралия	18,2	
6.Буюк Биртания	17,3	
7.ГФР ГДР	15,1	
8.Канада	14,2	
9.Венгрия	8,6	
10.Югославия		

Дунё океани ресурслари

1.Дунё океани гидросфераминг 94% дан кўпрогини ташкил этади.

2Океандан кўплаб минерал ресурслар олинади.

а) Денгиз сувидан 2/3 бром, 1/2 қисмдан кўпроқ магний 1/4 ош тузи, бундан ташқари денгиз сувидан калий, олтин, уран ва бошқа минераллар олиш мумкин.

б) Океан остидан, гаельфлардан кўплаб микдорда нефть, газ ва бошқалар олинмокда.

3. Океан сувларидам калкиш энергияси, тулкднлар ва илик окимлар

Ҳам катта аҳамиятга эга.

4.Биологик ресурслар. Бўлар сувда яшовчи ўсимлик ва хайвонлар бўлиб. 35 млрд томнани ташкил этади. Норвегия, Беринг, Охота ва Япон денгизлари энг маҳеулдор ҳисобланади.

5.Дунё океани рекреацион ресурслари Океан ва денгизлардаги лайнерларда саёхат

Такрар кии учун саволлар.

1.Табиий ресуерлар деб нимага айтилади?

2.Жаҳон ер фонди таркибида руй берган ўзгаришлар нималардан иборат?

3.Тикланмайдиган ва тикланадиган табиий бойликлардан оцилона фойдаланиш деганда нималарни тушунамиз?

4.Рекреацион ресурслар нима? Улар қандай турларга бўлинади? Ўзбекистоннинг рекреацион ресурсларига таъриф беринг.

Мазу-4.Дунё аҳолиси ва кўпайиши.

Режа

1.Дунё

2.Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби.

4.Аҳолининг жойлашиши ка жчилиги

4. Шаҳар ва қишлоқ аҳолией

Бутун инсоният тарихи давомида Ер курраси аҳолией секин кўпайган, аҳолининг тез кўпайиши янги тарих даврида бошланган Аҳолининг 2 марта кўпайиши учун кейинги йиллрда 40 йил вақт утган (1950 йилда 2,5 млрд бўлган бўлса, 1987 йилда 5 млрд бўлди) Ҳозирги кунда дунё аҳолией сони 6-

млрддан ортиб кетди. Ҳар йили ер шари аҳолисининг мутлок кўпайиши 90 млн кишига етди. Аҳолининг кўпайишига урушлар айниқса жаҳон урушлари еалбий таъсир кўрсатади.

Урушлар натижасида. кургокчилик ва касалликларнинг тарқалиши ҳам кишилар у лимита еабаб бўлади.

Аҳолининг табиий ўсиши турли мамлакатларда турличадир. (аҳолининг табиий ўсиши деганда тугилиш билан улим орасидаги фарқи тушунилади).

Аҳоли кўпайишининг икки тури мавжуд.

Биринчи—турига тугилиш, улим ва табиий кўпайиш кўрсаткичларининг нисбатан пастлиги хосдир

Хорижий Европанинг айрим давлатларида (ГФР, Дания, Италия, Белгия, Австрия, Латвия ва бошқалар) аҳолининг табиий камайиши, яъни демографик танглик кузатилади. Дунёда тугилиш энг паст кўрсаткич Германияда кузатилади. Бу орда аҳоли сони камайиб боряпти

Аҳоли кўпайишининг иккинчи-тури тутилиш ва табиий куиайишнинг жуда юкорилиги, улимнинг эса нисбатан пастлиги кузатилади. Бўлар асосан ривожланаётган мамлакатларга хосдир. 90 йиллар бошларида тугилиш (ҳар 1000 кишига 41 та) энг юкрри кўрсаткичли мамлакат Кения бўлган. Кўпайиш шундай давом этеа мамлакат аҳолией х,ар 17 йилда икки хисеа ортади. (Буюк Британияда эса икки ҳисса кўпайиш учун 630 йил керак бўлади)- Аҳоли сонининг бундай ортиши XX аер ўрталаридан бошлаб демографик иортлаш деб ном олган.

Аҳоли сони бўйича дунёда 10 та давлатда 100 млндан ортиқдир. (1997 й млн киши) Бўлар қўйидагилар :

- 1.Хитой 1236.7
- 2.Ҳиндистон 969.7
- 3.АҚШ 267,7
- 4 Индонезия 204,3
- 5.Бразилия 160,3
- 6.Россия 147,3

7.Покистон 137,8

8.Япония 126,1

9 Бангладеш 122,2

10. Нигерия 107,1

Ҳозирги пайтда кўпгина давлатларда демографик сиёсат юргизилмоқда. Аҳоли кўпайишининг биринчи турига кирувчи давлатларда демографик сиёсат кўпроқ тугилиш ва табиий кўпайишга қаратилган бўлади. Айниқса Францияда цгундай сиёсат фаол юргизилмоқда.

Аҳоли кўпайишининг иккинчи-турига хос бўлган мамлакатлар кейинги пайтларда тугилишни ва аҳолининг табиий кўпайишини Кискартиришга қарашлган демографик сиёсат юргиза бошланди. Айниқса Хитой билан Ҳиндистонда-бу сиёсатга катта эътибор қаратилган

Ўртача кўрсаткичлар

	Тугилиш	Улим	
Бутун жаҳонда	19	10	
Кўпайишнинг биринчи туридаги давлатларда	13	9	
Куиайишнинг	29	9	

иккинчи туридаги давлатларда			
------------------------------------	--	--	--

Аҳолининг жинсий таркиби

Табиатда эркаклар билан аёллар бир хил тугилмайди Ҳар 100 киз болага 104-107 угил бола тўғри келади. Лекин угил болалар балогат ёшига етгунча кизлар билан тенглашиб қолади.

Дунёдаги мамлакатларнинг ярмида аёллар эркакларга нисбатан кўпдир Бунта асосан аёллар ўртача умрининг узоклигидир.

Осиё давлатларида (Хитой, Ҳиндистон) эркаклар сони аёлларга нисбатан кўп бўлса, Европада эса аёлларга нисбатан эркаклар сони камдир. (Дунёда ҳар 1000 та аёлга - 1009 та эркаклар тўғри келади)

Диний таркиби

Динлар тарқалиши ва аҳамиятига кура жаҳон динлари ва миллий динларга бўлинади

Жаҳон динларидан энг кенг тарқалгани христиан дини бўлиб (3 мазҳибга бўлинади - католик, протестант! ва православ) унга асосан Европа, Америка ва Лвстралияда яшовчи тахминан 1 млрд киши э-ьтикод қилади.

Эьтикод қилувчилар сонига кура (1 млрдга яқин) ислом (мусулмон) дини иккинчи ўрин да туради. Асосан Осиё ва Африкада жойлашган 30 га яқин мамлакатда ислом дини давлат дини деб эьлон қилинган.

Марказий ва Шарқий осиеда тарқалган будда дини жаҳон динлари орасида 3-ўринда туради. (250 млн киши)

Миллий динларга Ҳиндистондаги индуизм, Хитойдаги конфуцианлик, Япониядаги синтоизм ва бошқалар киради.

Дин ўзгараётган шароитга мослаша бориб кишиларнинг ахлокига , урф — одатларига, шахсий ҳаётига катта таъсир кўрсатади. Дин аҳолининг кўпайишига ҳам таъсир кўрсатмоқда.

Диний карама - каршиликлар кўпинча иркий ва миллий зиддиятлар билан боғланиб, узок давом этадиган кайноқ нуқталарни вужудга келтиради. Масалан : Шимолий Ирландия.

Аҳолининг жойладиши ва зичлиги

Ер юзасида аҳоли жуда нотекис жойлашган Жами аҳолининг 70 % га яқини қуруқликнинг 7 % ерида яшайди.

Табиийки одамлар ҳаёт кечириш учун қулай, турли ресурсларга бой ерларда яшашади Улар бундай ерларда антропоген ландшафтларни вужудга келтиришган.

Ердат ҳар 100 кишининг 80 таси паётекисликда ва денгиз сатҳидан 500 метргача бўлган текисликларда яшайди. Тоғли жойларда аҳоли анча кам, лекин Боливия, Мексика. Перу. Афғанистан, Эфиопия мамлакатларида аҳоли денгиз сатҳидан 1000 метрдан баландда яшашади.

Ҳақат Боливия, Перу ва Хитойда (Тибет), аҳоли яшайдиган жойлар чегараеи 50(К) метрдан ҳам ортади.

Аҳолининг жойлашишида аҳоли зичлиги юқори бўлган 4 та ареал ажратилади.

1. Жанубий — Шарқий Осиё.
2. Жанубий Осиё
3. Ғарбий Европа
4. АК, Шнинг Шимолий Шарқий қисми.

Бу ерларда аҳоли зичлиги 1км^2 га 1000- 1500 кишидан ортади Ер қуррасида ўртача аҳоли зичлиги 1км^2 га 40 кишидан ортади Шу билан бирга айрим давлатлар хУАУДИДа 1км^2 да 1

киши ҳам тўғри келмайдиган ерлар ҳам бор.

Масалан : Канаданинг шимолий қисмида 20 - 25 км² га 1 киши тўғри келади. Канаданинг асосий аҳолией АҚШ билан чегарадаги жанубий қисмларда яшашади.

Аҳолининг жойлашишига, аҳоли сони ва таркибига аҳоли миграцияси катта таъсир кўрсатади

Миграциянинг асосий сабаби иқтисодий сабаб. лекин унга сиёсий, миллий, диний, экологик ва бошқа сабаблар ҳам бўлиши мумкин.

Миграция 2 хил бўлади.

1.Аҳолининг ички миграцияси.

2.Ташки (давлатлараро) миграцияси.

Бўлардан ташқари тебратма (маятниксимон) миграцияни ҳам айтиш мумкин.

Урбанизация хақида тушунча

Урбанизация ҳозирги замондаги энг муҳим ижтимоий - иқтисодий жараёнлардан ҳисобланади.

Урбанизация (лотинча- «шаҳар») деб мамлакатда, жаҳонда шаҳарларнинг ўсиши ва шаҳар аҳолией салмогининг ошишига, мураккаб шаҳарлар шахобчалари, тизимларининг пайдо бўлиши ва ривожланишига айтилади.

Машхур француз меъмори ШЭ.Ле Карбюзье: «Катта шаҳарлар Коинотнинг энг яхпги асарлари яратиладиган рухий устахоналардир» деб ёзган.

Дунёда аҳоли сони 1 млндан ортиқ - миллионер шаҳарлар сони ҳам ортиб бормокда

Ҳозирнинг узида аҳоли сони **5** млндан ортиқ ⁶⁰ га яқинни ташкил этади.

Энг йирик шаҳарлар агломерациялардан Мехико. Нью-Йорк, Токио, Пекин, Шанхай. Бомбей ва бошқалар Бўларда 15-20 млн киши истикомат Қилади.

Жаҳон мамлакатларида урбанизация даражаси ҳам бир хилда эмас.

Улар асосан 3 га бўлинади :

1 Юкори даражада урбанизациялашган мамлакатлар (шаҳар аҳолией еалмоги 50 % дан ортиқ)

Масалан : Буюк Британия (92 %), Кувайт (90 %), Швеция (88 %), Австралия (86 %), Япония (77 %), Канада (76 %). АҚШ (75 %).

2.Ўртача урбанизациялашган мамлакатлар: (шаҳар аҳолией 20 - 50 % гача) Марказий Осиё давлатлари , Хитой, Заир, Боливия.

3.Заиф урбанизациялашган давлатлар. (шаҳар аҳоли еалмоги 20 % дан кам). Бўларга асосан Осиё ва Африкадаги ривожланмаган давлатлар киради. Масалан: Чад, Лаос, Мадагаскар, Эфиопия, Афғонистон ва бошқалар.

Такрорлаш учун саволлар.

- 1.Аҳоли кўпайишининг биринчи ва иккинчи турларининг асосий белгилари ва кўрсаткичлари қандай?
- 2.Жаҳон аҳолисининг жойлашиши ва зичлигига таъсир кўрсатувчи омиллар нималардан иборат?
- 3.Меҳнат ресурлари деганда нимани тушунаси?
- 4.Урбанизация нима? Жаҳондаги урбанизациялашган мамлакатлар қайсилар?

Мавзу-5. Жаҳон хўжалиги географияси

Халқаро географик меҳнат тақсимоти

Режа.

- 1.Халқаро географик меҳнат тақсимоти.
- 2.Жаҳон саноат географияси.
- 3.Қишлоқ хўжалиги.

Н.Н Баранский географик меҳнат тақсимоти хақидаги тушунчани чуқур ва ҳар томонлама ифодалаб бериб, униктисодий географиянинг асосий тушунчаси деб атаган Географик меҳнат тақсимоти инеоният жамиятининг товар ишлаб чиқариши ва алмаштириш билан боғлиқ гараккиётининг мукаррар натижасидир.

Географик меҳнат тақсимоти жуда қадимда вужудга келган, лекин жаҳон хўжалиги пайдо бўлиши билан у бутун дунёни камраб олган.

Халқаро географик меҳнат тақсимоти айрим мамлакатларнинг муайян махсулот гурларини ишлаб чиқаришга, муайян хизматларни бажаришга ихтисослашишида ва кейин уларни алмаштиришида намоён бўлади. Халқаро географик меҳнат тақсимоти вахт давомида ўзгаради.

Жаҳон ҳўжалиги тармоқлари географияси

Жаҳон саноат географияси

Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг биринчи— стакчи тармоғидир. Саноагни жойлаштиришга таъсир кўрсатадиган омиллар.

1 Табиий ресурслар омили: Кейинги пайтларда ишлаб чиқаришни жойлаштиришда бу омилнинг роли а ста секин камайиб бормокда.

2. Ижтимоий - иқтисодий омиллар (меҳнат ресурслари омили, тарнспорт омили. фанталаб, худудий концентрация омили, иқтисодий географик ўрни омили, экологик омил ва бошқалар.

Фан техника инкилоби даврида (ФТИ) меҳнат ресурслари омили таъсири икки хил намоён бўлади- биринчи — холла саноатга , ноишлаб чиқариш соҳага бошқа жойлардан ишчи кучи жалб қилинади. иккинчи -холда ишлаб чиқаришни меҳнат ресурслари тупланган жойларга кучириш фойдали рокдир

Фан техника инк,илобига кадар транспорт омили ишлаб чиқаришни жойлаштиришга деярли хал қилувчи таъсир кўрсатар эди- Алоқа йўллари ва транспорт воситаларининг мукаммалаштирилиши транспорт ҳаражатларини камайитиришга олиб келди. Транспорт омили ФТИ даврида ишлаб чиқаришни жойлаштиришга, айниқса ер майдони катта мамлакатларда жойлаштиришга анча қапа таъсир кўрсатишда давом этаяпти.

Худудий омил. ХУАУА жамият географик мухитининг мухим қисмларидан биридир. Одатда худуд канча қапа бўлса, табиат ресурслари шунча бой, хилма —хил бўлади ва аҳоли ни ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг турли хил вариантлари шунча кўп бўлади.

Иқтисодий географик ўрин омили. Иқтисодий географик ўрин (ИГУ) тушунчасини фанга Н.Н.Баранский ҳаммадан ту лик асослаб берган. У ИГУ нинг асосий 4 хилини ажратиб кўрсатади

1) Марказий ўрин; 2) Ичкарида (чеккада) жойлашиш; 3) кУ""<и жойланиш; 4) Денгиз буйида жойланиш.

ИГУнинг бундай бўлишии мамлакатларга, районларга. шаҳарлар га нисбатан кУллаш мумкин. Марказий ва денгиз буйида жойлашганлик ИГУ нинг кула" хусусияти ,\И' • -"қапали Ичкарида (чеккада) жойлашганлик иқтисодий тараккиётини секинлатиши мумкин. КУшни жойлашганликнинг таъсири кўп жихатдан давлатлар ўртасидаги муносабатларга боглик

Илм —фан талаблик омили ФТИ даврида фан—техника базаси ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг тобора му^имрок омилига айланиб бормокда. Бу ч°л биринчи —навбатда илм —фан талаб энг янги тармоқларга тааллуқлидир Бундай тармоқлар йирик илмий марказлар — катта шаҳарлар ва шаҳар агломерацияларида жойлашади

Масалан : Россияда илмий тадқиқотларнинг асосий марказлари-Москва, Санкт—Петербург, Новосибирск, Узбекистонда — Тошкент, Францияда—Париж, Японияда— Токио, Золгарияда - София, АҚШда эса асосий илмий тадикикотлар бутун мамлакатдаги дорилфунунларда олиб борилади

кологик омил - Илгари кам мавжуд бўлган бу омил ФТИ даврида алоҳида аҳамият касб этди. Энди саноатлашган ва урбанизациялашган жойларда ер ва сувнинг етишмаслиги, саноат чиқинди ва оковалариниш тозалашга ҳаражатнинг ошиб бориши, атроф-мухит холатиниинг умумий ёмонлашиши бу ерларда ишлаб чиқариш ҳамда аҳолининг бундан буёнги тупланишини чегараловчи мухим сабаблар бўлиб қолади.

Такрорлаш учун саво.тлар.

- 1.Халқаро географик меҳнат тақсимооти деганда нимани тушунасиз?
- 2.Саноатни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар қайсилар?
- 3.Энг янги тармоқлар деганда нимани тушунасиз?
- 4.Фан талаб тармоқларга таъриф беринг.

Энергетика

Энергетиканинг асоеини ёкилги саноати ташкил этади Одамзот маданиятиниинг бутун тарихи турли хил ёкилги ва энергияни ўзлаштириш билан боғланган. ФТИ даврида ҳам энергетика ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва жойлаштиришга жуда катта таъсир кўрсатади.

Ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқариладиган энергетика ресурсларининг, хусусан нефтнинг асосий қисми АҚШ, Ғарбий Европа. Японияга олиб кетилади

Бутун дунёда каттик ёкилгида ишлаётадиган ИЭС еалмоги 63 %ни ташкил этади.

Гидроэнергетика унинг злектр энергия ишлаб чиқаришдаги еалмоги 20 %ни ташкил этади.

ГЭСлар ҳам. айниқса каскадлар х°сил қилганларида энергетика районини вужудга келтиради. Ҳозирги вақтда Гидроэлектр энергетикасининг истикболи ривожлашаёпан мамлакатлар билан боғланган Бу биринчи — галда Бразилия ва Хитойга тегишли

Атом энергетикаси 3 — ўринда туради. Унинг жаҳондаги электр энергияси ишлаб чиқаришдаги еалмоги 17 %га тенг.

Лекин электр энергетика турли регион ва мамлакатларда кескин с{>арк Килиши мумкин.

Масалан : Польша билан ЖАРда деярли барча электр энергияни ИЭСлар, Норвегияда эса ГЭСлар беради- Францияда электр энергетикада АЭС еалмоги 3/4 қисмига тенг. Электр энергиясини экспорт қилувчи асосий давлатлар Россия, Украина. Венгрия, Франция. Швейцария, Канада. Олувчилар Италия, Нидерландия, АҚШ.

Нефтнинг қимматлашиши энергия ресурсларининг янги турларига Кизикишиши оширди. Бундай энергия ресурслари ноодатий энергия ресурслари дейилади Гейзерлар кўп жойларда Гео ИЭСлар қурилган. Исландия, АҚШ (Колифорнияда), Филиппин, Мексика, Италия, Япония. Янги Зеландияда қурилган. Денгиз қалкиши сабабли Франция, АҚШ, Канада, Россия, Хитойда (КЭС) қалкиш электр станциялари қурилган

Кичик —кичик шамоил электростанциялари тропиклардан Арктикагача бўлган юздан ортиқ мамлакатларда ишлаб турибди.

Тропик ва субтропик минтақалардаги мамлакатларда Куё'ч энергияси билан иситиладиган уйлар кўп АҚШ, Япония, Франция, Украинада , Испанияда Куеш электр станциялари ишлаб турибди Лекин бўлар асосан тажриба босқичидир.

Такрор.таш учун саво.мар.

- 1.Электроэнергия ишлаб чиқаришда етакчи бўлган мамлакатларга мисоллар келтиринг.
- 2.Қайси мамлакатларда електроэнергиянинг барчаси ГЭСларда ишлаб чиқарилади?
- 3.Киши мамлакатларда електроэнергия факат ИЭСларда ишлаб чиқарилади?
- 4.Дунёдаги қай[<]и давлатда електроэнергиянинг 75%и АЭСлардан олинади?
- 5.Электроэнергияни экспорт қиладиган давлатларга мисоллар келтиринг.

Нефть саноати

Нефть саноати қапа аҳамиитга эга. Нефть 80 та мамлакатда қазиб чиқарилади.

Жаҳон нефть саноати географиясининг муҳим хусусиятларидан бири туки, нефть захирасининг 4/5 қисмидан ортиги ва қазиб чиқаришнинг 1/2 Қисмига яқини ривожланаётган мамлакатларга тўғри келади. Бу мамлакатлар. айниқса нефтьни экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти аъзолари четга нефть чиқарувчи мамлакатлардир. Бўлар асосан яқин ва ва ўрта шарк мамлакатларига тегишли.

ОПЕК аъзолари Жазоир. Венесуэла, Габон. Индонезия, Ирок, Катар, Кувейт. Ливия, Нигерия, БЛА. Саудия Арабистони, Эквадор. Бундан ташқари ОПЕКка аъзо бўлмаган, нефть экспорт кидалиган давлатларга[<]1 Россия, Норвегия, Буюк Британия, К["]зогистон, Туркменистон. Озарбайжон ва бошқалардир.

Асосий нефть ва нефть маҳсулотларини сотиб олувчилар АҚШ. Япония, Италия, Франция, ГФР ва бошқалар.

АҚШ кўплаб миқдорда қазиб олса ҳам уз эҳтиёжини тули к Кондирмайди.

Газ саноати

Жаҳон газ саноати XX аернинг иккинчи ярмида анча ривожланди. Яқиндагина бу саноат асосан иқтисодий ривожланган мамлакатларда тупланган эди.

Кейин!и пайтларда табиий газ қазиб чиқариш ривожланаётган мамлакатларда кам тез ушиб бормокда.

Асосий газ захиралари нефть топилган минтақаларда яъни форс Култигидан тартиб Каспий буйи давлатлари па Россиянинг Ғарбий Сибир минтақасигача чузилган. Бундан ташқари йирик газ конлари Шимолий Америка ва Европада (Нидерландия) ҳам топилган.

Газ қазиб чиқариш бўйича асосан энг ривожланган мамлакатлар ва МДХ Давлатларига тўғри келади. Форс култиги ва Туркменистоида ҳам газ конлари к[^]п, лекин уларлан кали тулик фойдаланилмайди.

Газ қазиб чиқариш млрд м³, 1995 йил

Россия 570

АҚШ 540

Канада 155

Нидерландия 84

Буюк Британия 74

Жазоир 59

Индонезия 58

Ўзбекистон 486

Саудия Арабистони 36

Нефтьга нисбатан газ асосан қазиб оладиган давлатларда истеъмол килипади

Асосий газ экспорт қиладиган давлатларга Россия. Нидерландия. Норвегия, Канада, Эрон. Жазоир, Ливия. Индонезия.

Йирик газ қувурлари Европада (Россиядан Шарқий ва Марказий Европага) ва Шимолий Америкада утказилган.

Асосий сотиб олувчилар—ГФР, Япония, АҚШ ва Франция

Кўмир саноати.

Кўмир саноати географиясининг асосий хусусияти шуки, кўмир қазиб чиқаришнинг асосий қисми нефть қазиб чиқаришдан фарқ қилиб. иқтисодий ривожланган мамлакатларда тупланган Кўмир жаҳондаги 60 та давлатда қазиб чиқарилади. Уларнинг КОСИЛИ дастлабки 10 та давлат кўмир саноати географиясини белгилайди

1994 йилда энг йирик кўмир қазиб оладиган давлатларга (млн т) Хитой 1164. АҚШ 927, Россия 272. Ҳиндистон 267. Германия 265, Австралия 219, Польша 199, ЖАР 196, Қозоғистон 104. Украина 95

Кўмир саноати қайси давлатда қазиб чиқарилса, угла мамлакатларда истеъмол қилинади Кўмирнинг факат 1/10 қисми жаҳон бозорига чиқарилади. Коксланадиган кўмир кам, энергетик кўмир $k^{ам}$ халқаро савдога денгиз йўллари орқали чиқарилади.

Асосий экспорт қиладиган давлатлар АҚШ (Асосан Европа Қамжамиятига), Канаданинг шарқий қисмига, (провинциясига) ва Японияга, Австралия (Японияга), ЖАР (Европа ҳамжамияти ва Японияга) Канада (Ғарбий провинциясидан— Японияга), Колумбия (Европага)

Асосий импорт қиладиган давлатлар Япония, Европа ҳамжамияти. Канада. Суипи йилларда Жанубий Шарқий осие давлатлари ҳам кўплаб коксланувчи кўмир сотиб олишмоқда

Электроэнергетика.

Асосий энг йирик электроэнергия ишлаб чиқарувчи давлатлар, млрд кВтч. 1994.

АҚШ 2900, Хитой 904, Россия 902 Япония 900, Канада 534, Германия 521, Франция 476. Ҳиндистон 351, Буюк Британия 324. Бразилия 276.

80 йиллар бошларида ривожланган индустриал давлатларда 70 % электр энергия асосан иссиқлик электр станцияларида (ИЭС) ишлаб чиқарилган. Уларнинг асосини ёнилғи кунжр ва тошкўмир, мазут, табиий газ ташкил этади

20 % электр энергия ГЭС ларда, 10 % электр энергия эса АЭСларда ишлаб чиқарилган. АЭСлар асосан ривожланган мамлакатларда ишлаб турибди 90 йилларнинг биринчи - ярмига келиб. АЭСларда жаҳонда ишлаб чиқарилган электр энергиянинг 1/6 қисмига тўғри келади.

Атом электр энергетикаси энг тез ривожлаиб бормокда

80 йилларнинг боюларидаги матчлумотларга кура капиталистик мамлакатларда бир йилда 50 минг тонна уран қазиб олинган. Бунинг 1/3 Қисми АҚШда. ундан ташқари Канада, ЖАР, Нигер, Намибия ва Францияда Қазиб олинган. Собик социалистик давлатлар маълумотлари эса берилмаган.

Францияда жами электр энергетиканинг 80% ими АЭСлар ташкил этади Деярли барча саноати ривожланган давлатларда бор ёки курилмокда. Ҳиндистон ва Эронда Россия ёрдамида курилмокда. АЭСлар ёкилгиси бошқа ИЭСларга нисбатан анча енгил ва кам бўлганлиги сабабли транспорт Ҳаражатлари арзон ҳисобланади. Лекин АЭСларда сув истеъмоли юкори бўлганлиги сабабли улар асосан дарё, кул ва денгиз буйларида курилади.

Энг йирик АЭС «Фикўсима» (Япония) 6.7 млн кВт.

Энг йирик ГЭС (Бразилия-Парагвай) Парона дарёсидаги «Итайку» 12,6 млн кВт

Ўзбекистондаги энг йирик ГРЭС — Сирдарё ГРЭСи 3 млн кВт.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Жаҳонда нефть қазиб чиқаришда ва экспорт килишда етакчи болтан давлатларга мисоллар келтиринг

2. Асосий нефть ва нефть махсулотлари импорт қиладиган давлатлар Қайсилар?

3. Ундиловчи саноат тармоғи деганда нимани тушунаси?

4. Ер шарида газ экспорт қиладиган етакчи давлатларга мисоллар келтиринг

5. Дунёда энг кўп кўмир қазиб чиқарадиган давлат қайси?

Қора металлургия.

Темир рудаси қазиб олиш млн т. 1994.

Хитой 229,0. Бразилия 166,5, Австралия 128,7, Россия 68,0. АҚШ 58,4, Ҳиндистон 57,0, Канада 36,0, ЖАР 32,3, Швеция 19,9, Венесуэла 16,1.

Жаҳон қора металлургия саноати географияси 1,5 аер мобайнида асосан тошкўмир хавзаларига таяниб ривожланиб борди. АҚШ, Хорижий Европа, Россия, Украина ва Хитойда асосий металлургия базалари шундай вужудга келди Уэига жалб килиш бўйича иккинчи - ўринни темир маъдани 50 та мамлакатда қазиб чиқарилади. Лекин бир неча мамлакатдагина темир (метлл) эритилади, бўларда ишлаб чиқариш темир маъданига саноатнинг ёкилги ва маъдан конларига таяниши умумий равишда камайди

Асосий темир рудаси экспорт қиладиган давлатлар Бразилия, Австралия. Россия. Канада, Ҳиндистон. Либерия. Укарина. Қозоғистон (Соколов—Сарбой кони)

Сотиб оладиган давлатлар эса Япония. Европа ҳамжамияти давлатлари. АҚШ.

Жаҳонда пулат ишлаб чиқариш млн тонна 1994.

Япония 98, Хитой 92, АҚШ 89, Россия 49. Германия 41, Корея 34. Италия 26, Бразилия 26, Украина 23, Ҳиндистон 18, (Ўзбекистонда 1995 й, 0,37)

Японинда темир рудаси кам бўлишига карамай. пулат эритиш бўйича олдинги ўринларда туради

Ўзбекистонда **қора** металлуртч Боқободда ривожланган бўлиб у асосан метал ЮМ асосида ишлайди.

Асосий пулат экспорт қиладиган давлатлар Япония. ГФР. Италия. Франция. Иными*, Россия, Украина.

Сотиб оладиган давлатлар : АҚШ, Буюк Британия, Нидерландия, Саудия Арабистони.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Қора металлургия саноатини жойлапгиришдаги асосий омилларни бел! иланг.
2. Темир руда захиралари бўйича жаҳонда етакчи бўлган давлатлар Қайсилар?
3. Энг кўп темир рудаси экспорт қиладиган давлатларни айтинг
4. Жаҳонда энг кўп пулат эритадиган давлатлар қайсилар'

Рангли металлургия

Рангли металллар уз таркибига рангдор металлургия, нодир металллар ва уларни қайта ишлаш киради. Рангдор металлургия ишлаб чиқариш куламига кура қора металлургиядан 20 ҳисса орқададир

Дунёдаги энг йирик мис саноат районларидан бири Марказий Африкада таркиб топган. Мис минтақаси деб аталувчи бу минтақа Заир ва Замбия хулудида қадимги денгиз кир! - чизиги бўйлаб 500 кмга чузилган. Дунёда қазиб олинадиган бокситнинг 1/3 қисмидан ортиги- экспортга кетади. Сунгги 20 — 30 йил давомида АҚШ. Ғарбий Европа, Японияда рангдор металлургия саноатининг ривожланиши камайди. Жаҳонда эритилиши бўйича алюминий саноати биринчи - ўринда турса. иккинчи - ўринда мис саноати туради.

Асосий боксит ишлаб чиқарувчи давлатлар: Австралия, Ямайка, Сўринам, Бразилия, Россия.

Мис саноати бўйича (қазиб олиш) АҚШ. Канада. Чили. Замбия, Заир. Перу, Қозоғистон, Россия. Мис бойитиш бўйича эса АҚШ, Канада. Россия, Қозоғистон, Чили. Замбия, Заир.

Цинк ишлаб чиқариш — Канада. ЛКШ, Россия, Австралия. Перу, Қозоғистон.

Свинец — Россия, Австралия. АҚШ, Канада, Перу, Мексика, Қозоғистон.

Олтин қазиб олиш тонна 1993 й

ЖАР-619, АҚШ-331. Австралия - 248, Хитой-160, Канада 153, Россия —150, Бразилия-80, Узбекистон — 75 Папуа —Янги Гвинея-61, Гана - 39.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Рангдор металллар қандай қисмларга бўлинади?
2. Рангли моталларга энг бой давлатларга мисоллар келтиринг
3. Энг йирик мис минтақаси кай< и маприкда жойлашган?

4. Ўзбекистоннинг қайси иқтисодий районларида рангдор металлургия яхши ривожланган?

Машинасозлик.

Машинасозлик дастлаб Англияда саноат инкилоби вақтида саноат тармоғи сифагида вужудга келган. Ҳозирги вақтда эса машинасозлик ишчи ва хизматчиларнинг сони (80 млндан ортиқ) камда маҳсулоти қиммати жикатдан жаҳон саноати тармоқлари орасида биринчи ўринда туради.

Ривожланган мамлакатларда ва янги индустриал давлатларга ва Шарқий Европа давлатларига машинасозлик 1/3 қисмидан 2/5 қисмигача тўғри келади

Машинасозликнинг асосий тармоқлари — станоксозлик, энергетика машинасозлиги (трубиналар ишлаб чиқариш ва бошқалар), оғир машинасозлик, транспорт машинасозлиги, электротехника ва электрон саноати, приборсозлик, ҳарбий техника; қишлоқ хўжалик машинасозлиги ва бошқалар

Кейинги йилларда ЭХМ ишлаб чиқариш жуда тез ривожланиб бормокда.

Дунёнинг иқтисодий ҳаритасида умумий тарзда машинасозликнинг турт регионини ажратиш мумкин.

1. —Шимолий Америка бўлиб, бу ерда машинасозлик маҳсулотининг энг оддийидан то энг мураккабгача бўлган барча турлари ишлаб чиқарилади.

2.-Хорижий Европа бўлиб, у асосан оммавий машинасозлик маҳсулотини ишлаб чиқаради, бироқ у айрим энг янги тармоқларда ҳам [^]з мавқеини сақлаб турибди.

3.-Шарқий ва Жанубий Шарқий осий бўлиб, оммавий машинасозлик маҳсулотлари билан бир қаторда энг юқори технологиям асосланган буюмлар ишлаб чиқарувчи Япония олдинги ўринда туради.

4. - МДХ. давлатлари киради.

Бу регионга кировчи кўпчилик мамлакатлар учун машинасозлик — халқаро ихтисослашувнинг бош тармоғидир. Бу ҳол МДХнинг халқаро савдода алоҳида ўрнини белгилайди.

Ривожланаётган мамлакатлар дунё машинасозлиги маҳсулотининг 1/10 Қисмидан камроғини беради. Х^эч бир бошқа тармоқда унинг қолоқлиги машинасозлик саноатидагичалик қучли намоён бўлмаган. Бундан ташқари. бу саноатда машиналар деталларини АҚШ. Ғарб, Европа ва Япониядан оловчи йигма заводлар анчагина.

Кейинги вақтда Бразилия, Ҳиндистон. Аргентина, Мексикада бирмунча юқори даражага етди Бу айниқса ЯИМ (янги индустриал мамлакатлар)га тегишлидир. Бироқ уларда қурилган корхоналарнинг кўпчилиги Ғарбий фирмаларнинг филиаллари ҳисобланади.

Кейинги пайтларда Сянганда кўплаб радиоприйёмник ва телефонлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Жанубий Кореяда - магнитофон кассеталари ва видеомагнитофон

Малайзияда - хона конденционерлари

Енгил автомобиллар ишлаб чиқариш - Жанубий Корея, Бразилия, Мексика, Пороходлар (кема)-Бразилия, Жанубий Корея, Тайбейда, Сигапурда - нефтбуравой платформалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Лекин жаҳондаги 6 мамлакат машинасозлик бўйича етакчи Ҳисобланади Бу давлатларда экспорт имнортдан устун туради. Бўлар АҚШ. Япония, Германия. Франция, Буюк Британия, Италия. Иқтисодий ривожланган мамлакатлар айниқса АҚШ, Япония, ГФР дунёда ишлаб чиқариладиган станокларнинг. роботларнинг 9/10 қисмини ишлаб чиқаради Кол ган қисмини эса асосан Россия, Шарқий Европа давлатлари, ЖАР, Хинюй, Ҳиндистон етқазиб беради. Бу тармоқ Африкада деярли ривожланмаган (ЖАРдан бошқа х^рч қайси давлатда станоксозлик ва роботлар ишлаб чиқариш ривожланмаган).

Лвиа ракета ва космик саноати бўйича АҚШ алоҳида аҳамиятга эга Ҳисобланади. Йирик

фирмалари Боинг, Макдонелл.

МДХ давлатларида ҳам авиация соҳасида яхши ривожланган. (Илюшин, Туполев, Антонов, Микоян, Сухай ва бошқалар).

Бразилия ҳам узининг авиация саноати билан ажралиб туради (Эмбраер фирмаси ўртача самолётлар ишлаб чиқаради).

Дунёда денгиз кемалари бўйича Япония, Жанубий Корея олдинги ўринларда туради

Ҳарбий кемачилик бўйича АҚШ олдинда туради.

Транспорт машинасозлиги асосини —автомобилсозлик эгаллайди.

Автомобил ишлаб чиқаришда Япония ва АҚШда (йилига 10 млндан ортиқ) яхши ривожланган.(юк автомобиллари ҳам ишлаб чиқарилади).

Жаҳонда енгил автомобиллар ишлаб чиқариш (минг дона) 1995 йил.

Япония 7616, АҚШ 6500, Германия 4507, Франция 3210. Испания 1998. Корея 1900, Буюк Британия 1532, Италия 1241, Канада 1350. Бразилия 1100, Россия 835.

Такрорлаш учун саволлар.

- 1.Машинасозлик энг ривожланган туртта минтақани айтиб беринг.
- 2.Дунёда энг кўп енгил автомобиллар ишлаб чиқарадиган давлатлар Қайсилар?
- 3.Денгиз кемалари ишлаб чиқаришда қайси давлатлар етакчилик Қилади?
- 4\Аник машинасозлик ривожланган мамлакатларга мисоллар келтиринг.

Химия саноати.

Химия саноатини бир неча гурппага ажратиш мумкин

1. Тоғ химия саноати -аппатит, фосфорит, ош ва калий тузлари. олтингугурт ва бошқаларни қазиб олиш. Аппатит ва фосфоритдан -фосфорли минерал угитлар олиш, калий тузидан - калийли угитлар олиш (Ҳар иккисида ҳам олтингугурт ишлатилади), ош тузидан эса сода саноатида ишлатилади.

2 Асосий химия саноати - кислота ишлаб чиқариш. туз, кальцийли ва каустик сода минерал угитлар ишлаб чиқариш

Кейинги пайтларда олтингугурт кислотаси факат олтингугурт қолдикларидан эмас , палки газ к°лликлари. рангли ва к°ра металлургия Колли клари асосида олин мокла

3, Полимер материаллар саноатида.

Органик синтез, коксохимия, синтетик иолимерлар ишлаб чиқариш

XX аер кимё саноатининг энг тез ривожланган даври бўлди. Дуне кимё саноатида машинасозлик саноатидаги каби турт асосий регион ажратилади. Бўлар- ЛДШ, Хорижий Европа, МДХ,- Япония. Бўларнинг қар бирида тоғ кимё саноати ва минерал угитлар, асосий кимё айниқса, органик синтез махсулотлари ва полимер материаллар ишлаб чиқариш ривожланган. Ривожланаётган мамлакатларда яқин вақтларгача кимё саноати асосан хом ашё қазиб олишдан иборат эди. Лекин кейинги пайтларда Осиё, Африка ва Логин Америкасининг нефть ва газга бой мамлакатларида анча тез уса бошлади.

Форс култиги, шимолий Африка мамлакатларида, Мексика ва Венесуэлада йирик нефть— кимё мажмуалари курилмокда.

Мекнатнинг бундай тақсимоотида асосий органик синтез махсулотлари ва полимер материаллари ишлаб чиқариш, ривожланаётган мамлакатларда тобора кўп тупланмокда, юкори поғонага хос мураккаб фан талаб махсулотлар ишлаб чиқариш эса—АҚДП, Ғарбий Европа ва Японияда тупланган.

Фосфорит ва аппатит қазиб олиш бўйича —АҚШ (1—ўрин) Марокаш, Россия, Тунис, Жазоир, Сенегал, Бенин, Иордания ва бошқалар.

Йирик олтингугурт ишлаб чиқарадиган давлатлар : АҚШ, Канада, Япония, Франция,

Мексика, Германия, Польша, Россия.
Йирик минерал угитлар ишлаб чиқарадиган давлатларга АҚШ, Европа ҳамжамияти, Хитой, Россия, Канада, Япония. Бўлардан ташқари азот угитлар ишлаб чиқариш бўйича Форс култики давлатларида яхши йўлга Қўйилган. (хом ашё асосан йўлдош табиий газ. енгил нефть махсулотлари)

Асосий пластмасса ишлаб чиқарадиган давлатлар млн т. 1993Й.
АҚШ 20,0, Япония 10,6, Гемания 10,4, Жанубий Корея 6.1. Франция 4,4, Нидерландия 3,9, Италия 3,7, Хитой 3,4, Тайбей 2,9, Россия 2,4.
Йирик химия саноати тупланган минтақалар (турли хил тармоқлари) АҚШнинг жанубий Мексика култиги буйларида, Европада қўйи Рейин минтақаси (Гер.манияда Кельндан то Нидерландиядаги Роттердомгача), Ички Япон деигизи киргогидаги Хонсю оро ллари.

Такрорлаш учун саволлар.

- 1.Кимй саноати ривожланган асосий минтақалар қайсилар?
- 2.Энг йирик нефть — кимё мажмуалари қайси давлатларда курилган?
- 3.Дунёдаги йирик олтингугурт ишлаб чиқарувчи давлатлар қайсилар?
- 4Асосий пластмасса ишлаб чиқарадиган давлатларни айтинг.

Ўрмон ва ёғочөзлик саноати

Ўрмон саноати асосан дарахт кесиш, механик ишлов бериш ва химиявий қайта ишлашни уз ичига олади. Жаҳон ўрмон ва ёғочөзлик саноатининг географияси кўп жих,атдан ўрмон ресурсларининг жойлашувига боглик- Улар асосан 2 та минтақада тупланган.

1. Шимолий ўрмон минтақасида асосан игна баргли дарахтлар кесилиб. улардан ёғоч. тахта гилинади. Целюлоза — қоғоз, картон ишланади. Россия , Канада. Швейция. Финландияда ўрмон ва ёғочөзлик саноати бу давлатлар халқаро ихтисослашувининг мухим тармоқларидир. Ёғоч махсулотларини четга чиқариш бўйича Канада 1 — ўринда туради

2. Жануби ўрмон минтақасида кенг баргли ларахлар кесилади Ву ерда ўрмон саноатининг 3 та асосий ареали таркиб топган. Бўлар Бразилия, Тропик Африка, жанубий - Шарқий Осиё. Уларда тайёрланган ёғоч —тахта денгиз йўллари орқали Япония ва 1-арбий Европага юборилади. Жанубий минтақада қоғоз тайёрлаш учун кўпинча ўрмон ёкочи эмас, балки Гаров (Ҳиндистон), Багасса (Перу). Сизаль (Бразилия, Танзания). Жут (Бангладеш)да фойдаланилади. Шунга карамай бу мамлакатлар қоғоз ишлаб чиқаришад анча орқададир.

Ёғоч тайёрлаш млн полот м³, 1989

Давлатлар	Жами	ДСП
АҚШ	506	404
МДХ- Болтик, буйи	369	298
Канада	196	190
Бразилия	246	66,6
Хитой	— ■	61.0
Швеция	55,6	51..2
Финландия	44,-9	41.8
Франция	4.5	34.1
Япония	33..0	32,5
ФРГ (ГДРдан ташқари)	34..5	30,7
Ҳиндистон (1988)	264	24,2

Қоғоз ишлаб чиқариш		
Давлатлар	Қоғоз ишлаб	аҳоли жон бошита кг.

	чиқариш, Жами	
АҚШ	35,9	145
Япония	15,7	127
Қанда	14,0	534
Хитой	12,8	12
ФРГ (ГДРдан ташқари)	8..9	150
Финландия	7.0	1398
Франция	6,.4	113
МДХ	6.3	22

Жон бошига ҳисоблаганда йилига Ҳиндистонда 1,5 кг. Афғонистон ва Малида 0,1 кг қоғоз ишлатилади. Дунё бўйича эса бу кўрсаткич 45 кг, Финландияда эса 1400 кг га етади.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Ўрмон минтақалари неча қисмларга бўлинади ва улар қайсилар?
2. Дунёдаги асосий ёғоч тайёрлайдиган давлатларни айтинг.
3. Дунёда энг кўп қоғоз экспорт қиладиган давлатларни айтинг?

Мавзу-6. Енгил саноат географияси

Енгил саноат географиясидаги ўзгаришлар унинг етакчи тармоғи бўлмиш тўқимачилик саноатида айниқса яққол намоён бўлди **90** йиллар бошларида жаҳонда табиий ва сунъий толадан **115** млрд м² дан ортиқ газлама ишлаб чиқарилди. Агар хунармандчилик ишлаб чиқариши ҳам ҳисобланадиган бўлса саноатнинг бу тармоғи барча мамлакатларда мавжуд.

Енгил саноат тузилиши (структураси)

1. Тўқимачилик саноати
2. Тикувчилик саноати
3. Пойафзал тикиш
4. Мўйначилик саноати
5. Мебельсозлик саноати
6. Ювелир саноати (заргарлик)
7. Болалар ўйинчоқлари саноати.

Жаҳон тўқимачилик саноатида **5** та энг асоси регион таркиб тонган. Бўлар: Шарқий Осиё. Жанубий Осиё, МДХ. Хорижий Европа, АҚШ. Буларнинг ҳар бирида ип газлама ва кимёвий толалардан газлама тўқиш устун туради, бошқа тармоқчалар (жун, газлама, зигир газлама. шойи) камроқ аҳамиятга эга. Бироқ бу регионлар ўртасидаги нисбат кейинги вақтда сезиларли даражада ўзгарди. **50** йиллардан бошлаб жаҳонда газлама ва кийим кечак ишлаб чиқаришда Ғарбнинг иқтисодий жихатдан ривожланган мамлакатларнинг роли ҳар доим камайиб келди, кўплаб эски тўқимачилик районлари инқирозга юз тутди Масалан: илгари газлама ишлаб чиқаришда дунёда биринчи ўринни эгаллаган Буюк Британия эндиликда газлама ишлаб чиқарувчи мамлакатларнинг иккинчи ўрнига тушиб қолди. У газлама экспорт қилувчи йирик мамлакатдан уни импорт қилувчи мамлакатга айланиб қолди.

Бошқа мамлакатлардан фарқ қилиб, Хитойнинг ҳиссаси ортиб бормокда. Ривожланаётган мамлакатларнинг ҳиссаси эса янада тез ўсмоқда: бу мамлакатларда аввало арзон ишчи кучига асосланган тўқимачилик ва тикувчилик саноати ҳақиқий шиддатли ўсиш йилларини бошидан кечирмокда. Бу ерда ишлаб чиқарилган газмолларнинг анча қисми Ғарб мамлакатларига экспорт қилинади. Бу нарса тайёр кийимларга кўпроқ тегишлидир.

АҚШ, Ғарбий Европа мамлакатлари ҳамда Япония магазинларида Корея Республикаси, Колумбия, Сянган, Тайбей, Ҳиндистон, Мексика ва бошқа ривожланаётган мамлакатлардан олинган арзон кийим —кечак ва трикотажд моллари сотилади.

Тўқимачилик саноати бўйича АҚШ олдинги ўринда туради.

Бундан ташқари МДХ, Ҳиндистон, Япония, Сянган, Жанубий Корея, ГФР, Хитой туради.

Дунёдаги йирик тўқимачилик саноати марказлари: Бомбей (Ҳиндстон), Махалат-Эль-Кубра (Миер), Сянган, Сан-Паулу (Бразилия). Бундан ташқари АҚШнинг Жанубий қисми (Атлантика буйи).

Жаҳонда тикувчилик саноати орқали жаҳон мода марказлари вужудга келган Рим. Париж. Нью-Йорк ва бошқалар.

Йирик пойафзал ишлаб чиқарувчи давлатлар: АҚШ, Италия, Хитой. Россия.

Мебель экспорт қилувчи давлатлар АҚШ, Германия.

Заргарлик (ювелир) саноати

Бу тармоқ асосан қимматбаҳо тош ва металлларга ишлов беришни ўз ичига олади

Олмос казиб олиш. Млн. карат **1993** й Австралия **41.9**, Россия **16,0**, Конго (Наир) **15.6**, Ботсвана **14,7**, ЖАР **10.3**. Бразилия **1.3**. Намибия **1,1**, Хитой **1,1**, Ангола **0,9**, Гана **96**.

Қимматбаҳо металлларга ишлов бериш бўйича Ғарбий Европа, АҚШ олдинги ўринда туради

Ундан кейин эса Ҳиндистон, Япония. ЯИД

Олтин қайта ишлаш бўйича Италия, кумуш бўйича эса Ҳиндистон. Тилла асбоблар модаси бўйича Париж, Флоренция олдинда турадир Асосий заргарлик маҳсулотлари экспорт қиладиган давлатлар Италия, Ҳиндистон, Франция, Иероил, Хитой. Бриллиантлар бўйича Германия, Испания, Греция, Мексика, Белгия.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Енгил саноат қандай турларга бўлинади?
2. Жаҳон тўқимачилик саноатида асосий ривожланган бешта минтақани кўрсатинг.
3. Жаҳонда энг куп тўқимачилик маҳсулотлари экспорт қиладиган давлатларга мисоллар келтиринг.

Мавзу-7. Қишлоқ хўжалиги

Қишлоқ хўжалиги моддий ишлаб чиқаришининг энг қадимги ва энг кенг тарқалган тармоғи ҳамдир.

Бутун дунёда қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, балиқчилик. овчилик билан **1,1** млрд киши шуғулланади.

Дехқончилик. Асосан донли экинлар, мойли, илдиз мевали, қувват берувчи, толали экинларни ажратиш мумкин.

Донли экинлар бутун дунёдаги экин экиладиган жами ерларнинг ярмини эгаллайди. Жаҳонда йилига **1,9** млрд тонна дон етиштирилади.

Донли экинларни— буғдой, шоли, маккажўхори ташкил этди. Улар ғалла ялпи ҳосилининг **45** қисмини беради.

Буғдой асосан шимолий минтақада етиштирилади Ялпи ҳосилнинг асосий қисмини АҚШ, Россия. Хитой, Канада, Австралия.. Қозоғистон, Украина давлатлари беради (Хитойда **95** млн тонна, Ҳиндистон **50** млн тонна, АҚШ **75** млн тонна).

Шоли ҳам нон ўрнида истеъмол қилинадиган экинлардандир. Асосий ватани Хитой. Дунёда ялпи шоли ҳосилининг **910** қисми Осиёнинг «Шоликор» мамлакатларида етиштирилади. Жами суғориладиган ерларнинг **23** қисмига шоли экилади. Йилига Хитойда **180** млн тонна, Ҳиндистонда **100** млн тонна, Индонезияда **45** млн тонна шоли етиштирилади. Индонезия, Японияда экин майдонларининг **23** қисми, Филиппинда **910** қисмини шоликор ерлар эгаллаган.

Маккажўхорининг ватани - Мексика. Маккажўхори экилодиган орлар кўпроқ буғдой етиштирадиган ерларга тўғри келади. Маккажўхори етиштириладиган асосий давлат АҚШ. Айникса Айова штати машхур.

Дунёда етиштириладиган доннинг, айникса буғдой ва маккажўхорининг 10- 15 %и жаҳон бозорига чиқарилади.

Ғалла экспорт қиладиган асосий давлатлар. АҚШ, Канада, Австралия, Франция, Аргентина. Бу мамлакатларда дон хўжалиги халқаро ихтисослашган тармоққа айланган. Канада ва Австралия йиллик буғдой ҳосилининг, Аргентина эса маккажўхорининг 80 % ини четга чиқаради.

Аҳолининг озиқ-овқат билан таъминлаш учун мойли, илдиз мевали, кишига қувват берувчи ўсимликлардан ҳам кенг фойдаланилади.

Мойли экинлар сайёрамизнинг донли экинларидан кейин турадиган экинлардандир.

Истеъмол қилинадиган жами мойнинг 2\3 қисми ўсимликлардан олинади.

АҚШ-соя, Ҳиндистон-ерёнғоқ, Италия — зайтуннинг ялпи ҳосили жихатидан дунёда биринчи ўринда туради.

Илдиз мевали экинлардан - картошка. Унинг ватани - Жанубий Америка. Лекин ҳозир барча китъаларда етиштирилмоқда. Картошка ялпи ҳосили жихатидан Россия-биринчи, Польша-

иккинчи, Хитой-учинчи ўринда туради.

Аҳолининг озиқ — овқатида қандли экинлар катта ўрин эгаллайди. Жаҳонда йилига 100 млн тонна қанд — шакар ишлаб чиқарилади Унинг 60 % и шакарқамишдан, 40 % и қандлавлагидан олинади Шакарқамиш асосан Америкада, тропик ва субтропик иқлимли районларда энг кўп етиштирилади (Бразилияда 250 млн тонна, Ҳиндистонда 170 млн тонна. Кубада 70 млн тонна).

Қанд лавлаги етиштирадиган асосий давлатлар: Россия, Украина, Хорижий Европа, Шимолий Америка мамлакатларидир.

Қувват берувчи ўсимлик сифатида чой, кофе, какаодан фойдаланилади. Чойнинг ватани — Хитой. Жаҳонда етиштирилдиган чойнинг 4\5 қисмини Осиё мамлакатлари — Ҳиндистон. Хитой, Шри — Ланка беради.

Кофенинг асосий ватани Африка. Лекин ялпи ҳосилнинг 2\3 қисмини Бразилия, Колумбия беради

Какаонинг ватани Америка. Лекин у асосан Африканинг Гвения қўлтиғида кўп етиштирилади.

Толали экинлардан пахта кўп етиштирилади. Пахта майдони ва ҳосили жихатидан Осиё мамлакатлари биринчи, Америка мамлакатлари иккинчи Африка мамлакатлари учинчи ўринда туради.

Пахта толаси ишлаб чиқариш

1.	Хитой	4,5
2.	АҚШ	3,4
3.	Ҳиндистон	1.7
4.	Ўзбекистон	1,6
5.	Покистон	1.3
6.	Бразилия	0.8
7.	Туркия	0.5
8.	Миер	0.4

Жаҳонда етиштирилдиган толали экинлардан зигир, сизаль, жут ва бошқалар.

Зигирнинг 3\4 қисмини Россия ва Беларус, Жутнинг эса 3\4 қисмини Бангладеш беради Табиий каучукнинг асосийсини Жанубий Шарқий Осиё мамлакатлари Малайзия, Индонезия ва Таинланд беради.

Чорвачилик.

Чорвачилик маҳсулотининг асосий қисми мўътадил минтақаларга тўғри келади. Чорва молларининг умумий сони 4 млрд бошдан кўп.

Сут ва гўштнинг 3\1 қисмини қорамоллар беради, улар 1,3 млрддан ортиқ. Асосий қорамоллар АҚШ, Канада, Аргентина, Австралияда боқилади.

Жаҳонда етиштирилдиган гўштнинг 2\5 қисмини чўчқачилик беради (0,8 млрддан кўп) Чўчқачилик асосан Хитойда ривожланган.

Қўйчилик гўшт-жун етиштиришга ихтисослашган. Уларнинг умумий сони 1.2 млрд бошдан кўп. Асосий қўй кўп боқилдиган давлат Австралия бўлиб, бу ерда кўпинча дашт ва чала чўл районларида боқилади. Улар асосан майин жунли Меринос қўйларидир.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Қишлоқ хўжалиги қандай тармоқларга бўлинади?
2. Қишлоқ хўжалигидаги «интенсив» ва «экстенсив» сўзларни тушунтиринг.
3. Жаҳонда пахта етиштиришда етакчи бўлган давлатларга мисоллар келтиринг.
4. Дунёда энг кўп буғдой, шоли ва шакарқамиш етиштиридаган давлатларни айтинг.
5. Дунёдаги қайси давлатлар чўчқалар, қўйлар, қорамоллар сони бўйича олдинги ўринларда туради?

Мавзу-8. Жаҳон транспорти.

Режа.

1. Қуруқлик транспорти.
2. Сув транспорти.
3. Ҳаво транспорти.

4 Транспорт ва халқаро иқтисодий алоқалар.

Моддий ишлаб чиқаришнинг учинчи етакчи тармоғи транспорт ҳисобланади ва у халқаро географик меҳнат тақсимотининг асосини ташкил этади. Ҳозирги пайтда жаҳон транспортида 100 миллиондан ортиқ киши банд.

Жаҳон транспорти учта йирик қисмга бўлинади

1. Қуруқлик транспорти.
2. Сув транспорти.
3. Ҳаво транспорти.

Булар ўз навбатида бир неча қисмга бўлинади. Масалан қуруқлик транспорти: Темир йўл транспорти, автомобил транспорти ҳамда қувур транспортига бўлинади. Кейинги пайтда темир йўл транспортининг юк ва йўловчи ташишдаги аҳамияти камайган бўлсада, у қуруқлик транспортининг муҳим тури сифатида сақланиб қолмоқда. Темир йўллар 140дан ортиқ мамлакатда бўлсада, унинг асосий қисмини йирик 10 та давлат ташкил этади Булар: АҚШ, Россия, Канада, Ҳиндистон. Хитой, Австралия, Аргентина, Франция, Германия ва Бразилия давлатларидир. Темир йўлларнинг зичлиги бўйича Европа мамлакатлари ажралиб туради. Айрим мамлакатлар ва ҳудудларда эса темир йўллар бутунлай йўқ.

Автомобил транспорти энг ривожланган ва оммабоп транспорт ҳисобланади У ўзининг арзон ва қулайлиги билан алоҳида ажралиб туради. У аҳолига «эшикдан — эшикга» хизмат кўрсатади. Автомобил йўлларининг узунлиги тобора кўпайиб бормоқда. Унинг умумий узунлиги 25 млн. км атрофида бўлиб, ярмига яқинини АҚШ, Ҳиндистон, Россия. Япония ҳамда Хитой ташкил этади. Автомобиллаштириш АҚШда энг ривожланган бўлиб, тахминан ҳар 1000 кишига 600 та автомобил тўғри келади.

Қувур транспорти асоан нефть, газ қазиб чиқариладиган ва энг кўп истеъмол қиладиган мамлакатлар ва минтақаларда яхши ривожланган. МДХ мамлакатлари, Канада ва АҚШда узунлиги 4 — 5 минг кмга етадиган транспорт магистраллари қурилган.

Сув транспорти ўз навбатида 2 та тармоққа бўлинади: денгиз кемачилиги ва дарё кемачилиги. Денгиз транспорт жаҳон транспорт системасининг жуда муҳим таркибий қисмидир. Денгиз транспорти ривожланганлиги туфайли қитъалараро алоқалар яхши ривожланмоқда. Халқаро ташиладиган жами юкларнинг 5/4 қисми денгиз транспортида ташилади. Денгиз кемаларида асосан нефть ва **нефть** маҳсулотлари, кўмир, дон **ва** бошқалар ташилади Денгиз кемалари 160 та яқин давлатлар байроғи остида сузаяпти. Булар орасида Либерия, Панама ва Япония олдинги ўринда туради. **Либерия**, Панама байроқлари остида кўплаб ривожланган мамлакатлар кемалари сузади. Сабаби **улар** камроқ солиқ тўлашади ҳамда ишчиларга кам ҳақ тўланади.

Денгизда юк ташиш бўйича Атлантика океани биринчи ўринда, тинч океани эса иккинчи ўринда туради. Жами юкнинг 50%и Атлантика океанида ташилади, ҳамда бу океан киргокларида жаҳондаги барчл денгиз портларининг 3/2 қисми жойлашган бўлиб, дунёдаги энг йирик порт Роттердам ҳам шу океан киргогидадир.

Денгиз транспортининг ривожланишига денгиз каналлари катта таъсир кўрсатади Бўларга асосан Сувайш ҳамда Панама каналларини кўрсатиш мумкин Шу билан бирга Ла-Манш. Гибралтар, Хормуз, Малакка, Беринг **ва** бошқа буюзлар ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Ички сув транспорти транспортнинг энг **қадим**ги тури ҳисобланади. Ички сув транспортининг ривожланиши ва жойлашиши асосан табиий шарт— шароитларга -кемалар суза оладиган дарё ҳамда қуларнинг бор йўқлигига боғлиқ Амазонка, Парона, Миссисипи, Обь, Енисей, Янцзи, Конгонинг транспорт имкониятлари каттадир.

Дунёдаги ички сув йўлларида юк ташишда АҚШ, Россия, Германия. Нидерландия. Бельгия ҳамда Хитой алоҳида ажралиб туради.

Ҳаво траснпорти -дунёдаги энг ёш ва энг тез транспорт тури Ҳисобланади. Ҳозирги кунда ҳар йили 1,5 млрд. атрофида йўловчи ташилади Китъалараро йўловчи ташишда ҳаво йўллари денгиз транспортини деярли сиқиб чиқарди ва биринчи ўринга чиқиб олди. АҚШ, Россия, Япония,

Буюк Британия, Франция, Канада, Германия дунёнинг ҳола транспорти ривожланган давлатларидир.Авиация кунгина ривожланаётган мамлакатлар ҳам транспортнинг энг муҳим тури бўлиб бормоқда. Лондондаги энг катта Хитроу аэропортидан ҳар кеча кундузда 700та самолётни қабул қилиб яна учуриб юборади. Тигиз ишлаган пайтда эса соатига 100 та самолёти қабул қилиб яна учуриб юборади.

Ўзбекистонда ҳозирги пайтда халқаро аҳамиятга эга бўлган аэропортлардан бештаси ишлаб турибди Бўлар Тошкент, Самарқанд. Бухоро, Ургенч ва Термиз аэропортларидир

Такрор.шм учун саволлар.

- 1 Транспорт қандай турлардан иборат?
- 2.Жаҳон транспортида **юк** ташиш хажми бўйича қайси транспорт етакчи ўринда туради?
- 3.Денгиз йўллари қайси океанда яхши ривожланган?
- 4 Ўзбекистондаги халқаро аҳамиятга эга бўлган аэропортларни айтинг

Халқаро иқтисодий алоқалар.

Бизнинг асримизда халқалар инсон ҳаётида жума катта аҳамиятга эгадир.

Бутун жаҳон иқтисодий алоқаларда ривожланган мамлакатлар биринчи ўринда туради. Улар барча хил алоқаларнинг 3/1 қисмидан то 4/3 қисмигачасини ташкил этишади. Уларнинг кўпчилиги товар ва хизмат экспорт қилиш ҳисобига ўз даромадларини тўлдирадилар.

Бутун жаҳон тажрибаси ҳатто энг йирик мамлакатлар ҳам фақат ўз кучига ишониб ривожлана олмаслигини кўрсатди. Очiq иқтисодиётнинг яққол кўринишларидан бири-эрикин ишбилармонлик зоналарини барпо этишдир. Бундан зоналар 70-80 йилларда бутун дунёда кенг ривож топиб, уларнинг сони ҳозирда 500 дан ортиб кетди.

Эркин иқтисодий зона ИТЎ қулай район ёки шаҳарлардан иборат бўлиб, улар учун имтиёзли солиқ ва божхона режими белгиланади, молиявий, моддий, технологик ҳамда меҳнат ресурсларини фаол жалб қилиш мақсадида улар учун алоҳида нарх-наво белгиланади.

АДАБИЁТЛАР

- 1 Экономическая география капиталистических стран. Учебник под ред. В.В Вольского и др. Второе издание.
М Изд. МГУ, 1986 г.**
- 2 Экономика зарубежных стран Учебн пособие М Высшая школа 1990 г**
- 3 Страны и народы в 20 томах. М Мысль. 1979 г**
- 4 Экономическая и социальная география зарубежных стран М 2000 г.**
- 5 Малый атлас мира М 1999 р.**

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Дунёнинг сиёсий ҳаритаси	4
Табиий ресурслар	5
Дунё аҳолией сони ва кўпайиши	14
Жаҳон хўжалиги географияси. Саноат	17
Қишлоқ хўжалиги	29
Жаҳон транспорти	31
Халқаро иқтисодий алқохалар	33
Адабиетлар	34